

Ewa Wyřębowska-Bajor

**NIEKTÓRE ASPEKTY ORGANIZACJI SŁOWNICTWA
W MATERIAŁACH DO NAUCZANIA JĘZYKA POLSKIEGO
HUMANISTÓW NA ETAPIE ŚREDNIO ZAAWANSOWANYM**

Przystępując do pracy nad materiałami dla humanistów szukaliśmy jakiejś zasady ich organizacji. Osią konstrukcyjną stała się wtedy zasada tematyczna. Uznaliśmy bowiem, że temat – prawdopodobnie – łatwiej nawiązuje i łączy się z doświadczeniem uczących się niż jakiegokolwiek formalne czy nawet semantyczne kategorie.

W rzeczywistości jednak temat okazuje się trudny do zdefiniowania. Co może np. zawierać temat **szkolnictwo**: schemat organizacyjny szkolnictwa w Polsce w ogóle, a może tylko szkolnictwa wyższego; tytuły naukowe; stanowiska w szkole wyższej? O czym ludzie najczęściej mówią, kiedy rozmawiają o szkole: o nauczycielach, o przestarzałych programach i metodach nauczania, a może o coraz powszechniejszym zjawisku przemocy we współczesnej szkole? Gdzie w ogóle kończy się temat? Wreszcie, które z zagadnień jest bardziej pożyteczne dla samych uczących się. Jest oczywiste, że nie da się uniknąć arbitralności w wyborze samego tematu podobnie jak i sposobu jego potraktowania. Słowa: *postęp, właściwość, cecha, awans, prestiż*, prezentowane w naszych materiałach przy realizacji tematu **szkolnictwo**, bardziej przynależą do warstwy słownictwa ogólnego niż współwystępujące z nimi w jednostce lekcyjnej leksemy: *kwalifikacje, wiedza czy kształcić*, mające więcej oczywistych związków z tematem. Jakkolwiek dyskusyjne wydawać się może tematyczne prycypium organizacji słownictwa, wnosi ono jednak dużo informacji o leksyce, której uczymy tworząc wyraźną warstwę słownictwa właśnie tematycznego, jak np. *niebo, dusza, piekło; wandalizm, kradzież, włamanie*.

Dość łatwo daje się wyodrębnić warstwę słownictwa ogólnonaukowego, które występuje w każdej dyscyplinie nauki, jak: *dziedzina, metoda, system*,

proces, funkcja. To głównie za pomocą tej warstwy tworzone są dwuwyzrazowe jednostki o charakterze terminów. Struktura tak rozumianego terminu jest następująca: rzeczownik + przymiotnik (*system wychowawczy, metoda statystyczna*) lub rzeczownik + rzeczownik w dopełniaczu: (*system szkolnictwa; proces zapominania*).

W charakterze terminów występują też wyrazy języka ogólnego, które w pewnych dziedzinach nauki nabierają znaczenia specjalistycznego: *jednostka, istota, obszar, skala*. Oczywiście jest też uwzględnienie słownictwa gramatycznego, które wraz z ogólnym stanowi niezbędną tkankę w konstruowaniu każdego tekstu.

Z uczeniem słownictwa nierozzerwalnie związane jest wyjaśnianie znaczenia słów. W porównaniu z początkowym etapem nauczania studenci średnio zaawansowani są w tej korzystnej sytuacji, że znają już wiele wyrazów, które mogą być użyte do definiowania nowego słownictwa. Definiowanie nowych słów za pomocą już znanych leksemów nie jest łatwe i wymaga umiejętności, w którą przede wszystkim powinien być wyposażony nauczyciel – z dwóch powodów. Słownik dydaktyczny języka polskiego niekonsekwentnie rejestruje znaczenia i przykładowe zdania¹. Natomiast pomoc, jaką daje *Słownik języka polskiego*, jako źródła dla rodzimego użytkownika, może okazać się za trudny. W definicji słownikowej czytamy np.: *piekło* – „według niektórych religii to miejsce czasowej lub wiecznej kary, na którą skazane są dusze zmarłych: siedziba złych duchów, duszy potępionych”². Wiele z użytych w definicji słów może okazać się tak samo trudnych jako słowo definiowane. Dlatego też proponujemy uproszczoną definicję, według której *piekło* to – „w niektórych religiach miejsce kary po śmierci”. Jest ona oczywiście mniej dokładna niż ta przygotowana dla rodzimego użytkownika języka, może jednak wystarczająca dla prezentacji słowa.

Obok zabiegu: definicja do słowa, słowo do definicji spotkać też można w naszych materiałach inne sposoby prezentacji znaczenia. W przypadku, gdy całe syntagmy stanowią jednostkę leksykalną, jak np.: *zakłócenie porządku publicznego* czy *jazda po pijanemu*, podajemy taki opis sytuacji, w którym uczący się znajduje wiele odpowiedzi naprowadzających go na właściwy trop: *grupa pijanych wraca z restauracji i hałasuje w środku nocy; nietrzeźwy kierowca zostaje zatrzymany przez policję*. Różnicę znaczeń

¹ *Słownik języka polskiego dla cudzoziemców* St. Hrabcowej i I. Kalińskiej, Łódź 1986 – pionierskie przedsięwzięcie przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych – chociaż zawiera sporo potrzebnego nam słownictwa, koncentruje się głównie na właściwościach fleksyjnych zamieszczonych w nim słów. Interesujący nas leksem *piekło* został zilustrowany jedynie przykładem: „*Ciemno, gorąco jak w piekle*”. Łatwo zauważyć, że nawet jeśli student wydedukuje z podanej ilustracji znaczenia, że jest to jakieś miejsce, to jednak ciągle może nie bardzo wiedzieć, jakie.

² *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, PWN, Warszawa 1978.

między czasownikami *okryć* i *wynaleźć* z łatwością studenci odnajdują poprzez podanie przyłączanych obiektów (*Amerykę, proch, rad, telefon, maszynę*) lub ilustracji w postaci całego zdania. Przykłady zdań są niekiedy bardziej pomocne niż definiowanie. Z praktyki klasowej wynika, że nauczyciele wyjaśniając znaczenia słów używają wielu sposobów jednocześnie.

Mamy świadomość, że nasi słuchacze w niedługim czasie będą polegać na własnych nawykach i przyzwyczajeniach w uczeniu się. Tak, jak na poziomie tekstu przygotowaniu do niezależności służą różne strategie czytania, tak na poziomie słowa – znajomość zasad ich kompozycji. Pokazujemy więc, jak znajomość jednego słowa, np. *prawo* (co?), może prowadzić do uczenia się nowych słów, takich jak *prawnik* (kto?), *prawny* (jaki?), *prawnie* (jak?), gdzie sufiksy sygnalizują różne funkcje gramatyczne w obrębie rodziny wyrazów. Sufiksy takie zasługują na uwagę z kilku powodów. Mogą znacznie wzmocnić rozumienie tekstów poprzez rozpoznawanie znanych elementów w obrębie słów, których uczący się nigdy przedtem nie widzieli. Pomagają też w budowie zdania. Bez znajomości korespondencji między formą i gramatyczną funkcją słowa trudno jest oczekiwać od studentów, aby prawidłowo używali wyrazów w wypowiedzeniu. Przyzwyczajanie do szukania takich elementów w różnych słowach sprawia, że na ogół sami słuchacze dość szybko odnajdują inne sufiksy.

Ćwiczenie uczących się w rozpoznawaniu sufiksów w łatwy sposób pomaga im zrozumieć, że prefiksy również mają znaczącą rolę w powiększaniu zasobu słownictwa. Znając funkcję *nie* przy przymiotnikach dowiadują się, że takie samo znaczenie ma prefiks *bez* + przymiotnik (*bezosobowy, bezpartyjny*) i obcy *-anty* (*anty państwowy, antyradziecki*). Tak jak w przypadku prefiksów nie próbujemy uczyć wszystkich sufiksów, a tylko tych, które pojawiają się w materiale tekstowym, a zwłaszcza tych, które tworzą znaczącą semantycznie grupę z reprezentatywną ilością przykładów. W tak zebranym materiale udaje się wyodrębnić następujące kategorie słowotwórcze wraz z najbardziej reprezentatywnymi dla nich sufiksami: wykonawcy czynności i zawody *-ca* (*mówca, odkrywca*); *-arz* (*drukarz, rzeźbiarz*); *-ciel* (*oskarżyciel, założyciel*); *-acz* (*działacz, słuchacz*); *-nik* (*prawnik, ławnik*); *-log* (*antropolog, psycholog*); czynność, proces lub ich wytwór *-anie* (*czytanie, nagranie*); *-enie* (*mówienie, oskarżenie*); *-cie* (*okrycie, bicie*); abstrakcyjna nazwa cechy *-ość* (*długość, mądrość*); *-ota* (*głupota, ciemnota*); *-stwo* (*bohaterstwo, partnerstwo*); *-o* (*dobro, zło*).

Grupowanie słów podobnych strukturalnie stosujemy także tam, gdzie derywaty wykazują pewne zróżnicowanie semantyczne, co właśnie dotyczy takich wyrazów jak przytoczone tu przykłady nazw abstrakcyjnych (*młodość, jakość, ilość*). Zabieg ten traktujemy jednak czysto mnemotechnicznie – jako pomocny przy zapamiętywaniu słów.

Organizowanie leksyki wokół słów wchodzących ze sobą w związki jest kolejną bardzo ważną zasadą jej porządkowania w naszych materiałach. Mówimy, że *reguły ustanawiamy*; *prawa łamiemy*; *przestępstwo popełniamy*, a *wychowujemy surowo* – język jest pełen takich połączeń. Jednak wiedza o tym, które wyrazy i jak łączą się ze sobą, jest częścią kompetencji native speaker'a, a uczący się nabierają jej przez lata obserwacji i czytania tekstów. Nawet bardzo dobrze władający językiem robią liczne błędy w zakresie łączliwości słów. Związek między rzeczownikiem *kariera* i czasownikiem (z)*robić* jest bardzo silny, właściwie frazeologiczny. Usłyszawszy *kariera*, nieodparcie nasuwa się czasownik (z)*robić*. Łuźniej łączą się ze sobą wyrazy *surowo* i *wychowywać*. W tym przypadku zarówno przysłówki, jak i czasownik wchodzą też w związki z innymi słowami (*wychować dobrze*, *właściwie*, *sprawiedliwie*; *traktować*, *postępować surowo*).

Relacja sensu między słowami, o jakiej mówiliśmy, jest relacją obserwowaną w tekstach języka mówionego i pisanego i przebiega horyzontalnie, a więc między lewą stroną: *co możemy ustanawiać (łamać) czego przestrzegać*, a także prawą stroną, bowiem rzeczowniki *reguła* (*norma* / *prawo*) pociągają za sobą użycie określonych czasowników.

Za każdym jednak razem, kiedy używamy języka, musimy wybrać właśnie to, a nie inne słowo. Przeciwnieństwem zjawiska kolokacji jest powszechnie stosowana w nauczaniu zasada synonimii, antonimii i włączania. Uczenie synonimów, a zwłaszcza ich grupowanie (taką zasadę przyjęliśmy w naszym opracowaniu), wymaga od nauczyciela uwzględnienia w procesie nauczania różnej wiedzy o słowie. Wymieńmy tylko niektóre. Zrozumienie różnicy w użyciu czasowników *być* i *istnieć* ułatwi studentom pokazanie ich różnej składni. Zdanie *Istnieje / Jest wiele poglądów na ten temat* uznamy za akceptowalne, jednak z pewnością zakwestionujemy * *Świat jest miliardy lat*. Pomożemy uczącym się dokonać właściwego wyboru między czasownikami *ulepszyć* i *polepszyć*, wskazując na różnice w przyłączanych przez nie obiektach. Wypowiedzenie *Staramy się polepszyć warunki pracy* jest dla native speaker'a akceptowalne, wobec nieakceptowalnego * *Staramy się polepszyć konstrukcję samochodu*. Wreszcie, zachodzi konieczność wyjaśnienia studentom, że różnica między czasownikiem *odwiedzić* – znanym z wcześniejszego etapu nauki – a wyrażeniem *złożyć wizytę* jest różnicą stylu (*Michał odwiedził chorą babcię*, *Prezydent złożył wizytę w Stanach Zjednoczonych*).

Powstaje pytanie, czy przedstawione zasady organizacji słownictwa mogą wpływać na jego uczenie się i przyswajanie. Psycholingwiści zdają się być zgodni co do tego, że słowa są gromadzone w umyśle ludzkim według relacji sensu, w semantycznie spokrewnione rodziny, asocjacyjnie. Utwierdza to nas w przekonaniu, że przyjęta przez nas zasada włączania i grupowania synonimów może tu być dobrym przykładem. Zwłaszcza tam, gdzie szybko

narzuca się takie nadrzędne określenie, jak chociażby: *ukształtowanie powierzchni czy zbiorniki wodne*, a słowa *step, pustynia, rzeki, morza, oceany* są kluczowe dla tematu. Uczenie łączliwości wyrazów również może wpływać na procesy asocjacyjne i pomagać w zapamiętywaniu materiału. Co więcej, poznawanie słów, wchodzących ze sobą w związki, jest bardzo stymulującym momentem w uczeniu się języka, szczególnie przy jego aktywnym użyciu. Choć nasz słuchacz długo nie osiągnie kompetencji native speakera w bezbłędnym rozpoznawaniu kompozycji słów i przypisywaniu ich budowie znaczeń, to ich uczenie, a przede wszystkim grupowanie wyrazów podobnych kompozycyjnie, też może okazać się pomocne w procesie zapamiętywania. Wiele osób, z własnego doświadczenia w uczeniu się języka obcego, umie wymienić po kilka wyrazów podobnych strukturalnie, choć wcale nie powiązanych semantycznie.

Native speaker może jednak powiedzieć znacznie więcej o słowie niż tylko to, co ono łączy, przyłącza, podporządkowuje lub jaki jest jego synonim. Na proces asocjacji składa się też wiedza, jaką mamy na dany temat, przeczytane książki, obejrzone filmy i własne doświadczenia. Dlatego właśnie staraliśmy się zbudować jeszcze jedną linię asocjacyjną, tym razem przebiegającą przez kompozycję jednostki lekcyjnej. Dzięki niej łączymy np. teksty mówiące o religii z moralnymi problemami *Dekalogu* K. Kiesłowskiego, a zdobywanej wiedzy na temat różnych typów małżeństw i rodzin towarzyszy problematyka psychologiczna dotycząca różnych metod wychowawczych. Wierzimy, że takie połączenia w obrębie jednostek ułatwiają integrowanie zdobywanej wiedzy, a tym samym pomagają ją przyswajać.